

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№140
(19025)

2017 чылдың
ноябрь 30
четверг

Хүннүн үнери — 08:33
Ажары — 16:03
Хүн дурту — 7:30

Садар өртээ хостуг 12+

Ажар? Каяа? Чүү?

ДҮҮН

ХУРАЛ БОЛГАН

Дүүн, ноябрь 29-туң хүнүнде, аа үндезин культура төвүнге тү республиканың культурага маарышкан албан черлериниң уртакчуларының бо чылгы өнел хуралы болуп эрткен. аа удуртукчу бүрүзү-ле тусунда кожуунунга азы суму-га бо чылдың дургузунда тыпчоруттунган ажилдарның түңнелин, эрттирген культу-ра-массалыг хемчеглерин тчулай чугаалап, келир чы-н чүнү планнап турарының айында илеткелдерни кыл-нар. Ооң-биле чергелеш-шылгараңгай ишчилерге ннал-макталдарны болгаш дүлел бижиктерни тывыскан.

БӨГҮН

АНЫЯК ӨРТЕМДЕННЕР ШКОЛАЗЫ

Бөгүн, ноябрь 30-ниң хүнүн-Тываның Чазаанга «Тываның аныяк өртемденнер» школазынга ал болур. Аңаа Тываның иттиң Шолбан Кара-оол киип, байыр чедирер. Россияның аныяк эртем-нер эвилелиниң Тывада ионалдыг салбырының газы Валерия Кан «Тывада аныяк өртемденнерниң бол-специалистерниң ажил-удулгазының кол углааныш-нары болгаш ролю» деп илет-ди кылыр. А ноябрь 30-ден абрь 2-ге чедир Кызылдың номика болгаш эрге-хоой-техникумунун, Тываның кү-е университетиниң шөл-ештеринге «Телевилелди наар тургузар: теория, прак-ка, камгалал», «Грант алырда, агны болгаш статьяны кан-р белеткеп алырыл» дээш а-даа темаларга өөредиглиг инарларны, мастер-класс-ны, лекцияларны эрттирер.

ДААРТА

ДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНАР

Декабрь 1-ниң хүнүнде Ал-Маадыр аттыг национал айге алдарлыг чурукчу Сер-Кончукович Ланзының 90 лаан оюнга тураскааткан ээн чериниң ыраажызы» деп гелге 14.00 шакта ажытты-Ук делгелгеге чурукчунун аңгы чылдарда чураан, с чон аразында ады-сывы тереңгей апарган ажилда-делгээр.

Юбилей: өткүт үнү куттулар

ЭНЕ-САЙНЫҢ ЧАҢГЫЗЫ

Даарта, декабрь 1-ниң хүнүнде, В.Ш. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрынга Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улустун артизи, культураның хоочуну Надежда Агбаан-Шыраповна Кууларның «Эне-

Сайның чаңгызы» деп юбилейлиг концер-ти болур. Аңаа «Чечек» болгаш «Саяннар» ансамбльдериниң хоочуннары, «Эне-Сай» база «Тыва кызы» бөлүктери, Национал театрының артисттери, Тыва национал оркестриниң хөгжүмчүлери, Олег Сарыглар,

Саяна биле Олег Саттар, Демир-оол Ке-жиктиг, Станислав Ириль, Борбак-оол Сал-чак дээн ышкаш алдар-аттыг артистер Надежда Куулар-биле кады ырлап-самнап, чонунга бараан болбушаан, кайгамчык со-лун оюн-көргүзүүн бараалгадыр.

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

Чагыдылга-2018

«Шын» солуннуң 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	179,83	539,49	1078,98
31730 — организацияларга	189,83	569,49	1138,98

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП
АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну
үезинде чагыдып номчуңар!

Хүннүн медээлери

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ЭКИ ТУРУШТУГ

Регионнар политиказын шинчилээр төптүң тургусканы «Россияның губернаторларының Кремль рейтингизи» езугаар Тываның Баштыңына Кремльдин хамаарылгазы эки, Шолбан Кара-оолдун амгы эрге-чагыргада туружу быжыг.

Россияның президент соңгулдарының соонда-даа Ш.Кара-оол республиканың удуртукчузу албан-дужаалга артып каарының магадылалы, Сибирь федералдыг округтуң чамдык губернаторларының туружунга деңнээрге, элээн бедик деп Регионнар политиказын шинчилээр төптүң эксперттери санап турар.

«Россияның губернаторла-

рының Кремль рейтингизинде» Сибирь федералдыг округта Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдан, Бурят Республиканың, Забайкалье крайның болгаш Томск областың губернаторларындан бедик черде «тулган» деп үнелелди алганнар Красноярск крайның, Иркутск, Новосибирск болгаш Омск областарның губернаторлары.

СОЛУГА – ЧИДИРИГ ЧОККА

Бо кышты мал бажының чидири чокка эрттирер, малдың чаш төлүн хөйүбиле камгалап алыр сорулганы Тываның Баштыңы мал ажил-агыйының ажилдакчыларының мурнунга тургускан.

«Малдың бөдүүн чөмин, эрткен чылдыңга деңнээрге, барык бүдүн чартык катап хөйү курлавырлап алган бис. Ол дээрке кыштаглаашкыны мал бажының чидири чокка эрттирериниң, малдың чаш төлүн улам хөйү камгалап алырының магадылалы-дыр» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглезин.

Республиканың көдээ ажил-агый яамызының медээлерибиле алырга, бо чылын 182 муң баш мыйыстыг бода мал (эрткен чылын — 175 муң), ооң иштинде 68 муң инек (эрткен чылын — 69 муң), 1364 муң баш шээр мал (эрткен чылын — 1226 муң), 84 муң баш чылгы мал (эрткен чылын — 75 муң) болгаш өске-даа чүзүннериниң малы кыштаглаашкынче кирген.

Мал ажилының ажилдакчылары малдың 237,9 муң тонна (эрткен чылын — 180 муң) бөдүүн чөмин, 1,9 муң тонна (эрткен чылын — 5,3 муң) саваны, тараа аймаандан кылган 2,5 муң тонна (эрткен чылын — 5,8 муң) мал чөмин белеткеп ап шыдаан.

Республикада бо чылын ниитизи-биле 2912 (эрткен чылын — 2833) кыштаг бар. Оларның

аразында көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң — 293, фермер ажил-агыйларның — 837, көдээ ажил-агый кооперативтериниң — 191, чоннуң хууда ажил-агыйларының — 1591.

Кыштагларда кажаа-хорааны малды чидириг чокка кыштагладып болурунга белеткээн. Малды сугат-суксун-биле хандыраарыга 283 кудукту, суг сөөртүр 179 машинаны, суг узуп алыр 597 черни болгаш 845 доскаарны ажылгаар. 1532 кыштаг суглуг черлер чоогунда турар.

«Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери кыштаглаашкыны канчаар эрттирерин тускай кичээнгөйге алырын тус чер эрге-чагыргаларына болгаш ажылы кыштаглаашкына хамаарылгалыг организацияларга республиканың бирги удуртукчуу дааскан.

Губернатор төлөвилелиниң киржикчилери кыштаглаашкына малдың 4861 тонна бөдүүн чөмин белеткээр планныг тургаш, 4967 тоннаны белеткээн. Ооң иштинде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң 2016 чылда киржикчилери — 2827 тоннаны, 2017 чылда киржикчилери — 2140 тоннаны.

Республиканың малчынарының кышка багай эвес белеткели 2017 — 2018 чылдарның кыштаглаашкыны эки эртер дээрзинге идегелди берип турар.

«АЗЫГ-ДИЖИ» ЧОК...

Тываның найысылалына хоойлу-дүрүмгө чөрүштүр ажиткан акша-көпөөк мөлчүп ойнаарының чажыт автомат залдарының ажил-чорудулгазын полицияның ажилдакчылары соксадып, оларны хагган.

Мөлчүжүп ойнаар чажыт автоматтар залдарының бирээзи Кызылдың мырыңай төвүнге, хоорайның мэриясының болгаш республиканың чазаның бажынарының чанынга турганын РФ-тиң ТР талазы-биле ИХЯ-зының ажилдакчылары республиканың удуртукчузунга дыңнаткан. Ооң-биле холбаштыр Тываның Баштыңы Кызыл хоорайның эрге-чагыргазының болгаш иштики херектер органының «азыг-дизи» чогуң демдегеп, чажыт автомат залдарын илередип тывар ажилды улам чидиглендирерин негээн.

gov.tuva.ru

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол уруг азырап олурбуже, чедишкениң ажилдап турар херээжен улустарны регионнун төлөвилелдеринге хаара тудар деп бодалдыг.

Иелер хүнү-биле байыр чедирип, оларның чамдызы-биле дарга боду хууда ужуражып чугаалашкан. Оларның идепкейжи, амыдыралчы туружу база кандыг-даа нарын байдалдарны бодунга ажыктыг кылдыр ажыглап болурунун үлегер-чижээн көргүзүп чорууру дээш, оларга четтиргенин илереткен.

«Бөгүн ужурашканым аныяк иелер бедик чедишкенинерже бурунгаар чүткүлү-биле долгандыр турар кижилерге эки салдар, энергия берип турарлар. Кижилер бөрүзү бодунун мергежилинге бердинген. Модельер Юлия Хирбээ, билдингир блогер Шеңне Монгуш, сайгарлыкчы болгаш даараныкчы Кежикей

Даараныкчы Кежикей Шарый-оол.

Шарый-оол, эң тергийн бичии шыдыраачы Аринаның авазы Светлана Иргит. Олар шупту чедишкениң ажилдап турар кижилер болгаш аас-кежикти иелер. Чедишкениң чажыды — тодаргай сорулгалы болгаш кандыг-даа нарын-берге байдалдарны бодунга ажыктыг кылдыр эргилдиритер күзел-чүткүлү. Эр хейлер! Ынчангаш кижилер бөрүзү-биле бистиң ниитилелге ажыктыг төлөвилелдерни бурунгаарладыр талазы-биле кады ажилдаар бис» — деп, республиканың

Москвадан медээ

ТЫВА БАЛЕРИНАГА ТУРАСКААЛ

Эрткен субботада, Иелер хүнүнүн бүдүүзүндө, Москваның Царицыно районунда «Надежда» деп паркка бирги тыва балерина, сурагылы чалыы чурукчу Надя Рушеваның авазы Наталья Ажыкмаа-Рушевага тураскааткан тураскаалдың байырлыг ажыдышкыны болган.

Тураскаал ажыдышкынынга тураскаалды кылган скульптор Андрей Волков сөс алган:

«Бо ажылды меңээ кылыры улуг чоргаарал болду. Бодумнун чогаадыкчы ажилымның эге үелеринде Надежда Рушеваның дугайында хөйү дыңнаан мен. Бо скульптураны ооң чуруундан металлче хуулдуарын кызыттым» — деп чугаалааш, Иелер хүнү-биле байырлыг ажыдышкына келген аваларга байырын чедирген.

Тураскаала ажыдышкынының кызыл кожазын кескен соонда, тыва чоннуң мурнундан мөгөйишкени Москвада МКУ-нун доктору Т.А. Ондар скульп-

тор Андрей Волковка, Надя Рушева аттыг музейниң эргелекчизи Н.В. Усенкога, Царицыно районнун чагырыкчызын ораакчызы С.А. Беловка Надя Рушеваны база ооң авазын үргүлчү чылыг сактып, «Кентавржыгаш», «Балерина» тураскаалдарны удаа-дараа тургузуп турарына тыва чоннуң мурнундан өөрүп четтиргенин илереткеш, тыва чаңчыл езу-биле ак кадакты чаа тураскаалга чаламалаан.

Ол ышкаш Рушеветерниң өг-бүлөзүн чоок таныыр кижилер, мөгөйишчилери, чаңгыс черчурттуглары сактышкынарны кылган. Аңаа Тываның сурагылы «Саян» ансамбли киришкени онзагай болган. Оларның чараш оюн-көргүзүүн москвачылар улуг сонургал-биле көргөннер.

Тыва балеринага тураскаалдың байырлыг ажыдышкынының соонда Москваның № 1466 школының музейинге А.Н. Волковтун ажилдарының делгелгезин аалчылар көөр аргалыг болган.

tuvaonline

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ХЕРЭЭЖЕН УЛУСТУ ХААРА ТУДАР

Чазак Баштыңы биле бичий шыдыраачы Аринаның

Баштыңы Вконтакте четкиде бодунун блогунга бижээн.

Аныяк ие Юлия Хирбээни чүгле Тыва биле Россияда эвес, а даштыкыда-даа эки билер. Ол Тываның эң-не чараш даңгыназы деп аттыг эгелээш, ам бодунун мода бөлүүн тургузуп алган. Оон аңгыда Юлия немелде өөредилге төвүн база удуртуп турар. Ында 200 ажыг элээди уруглар, оолдар дизайн болгаш мода уран чүүлүнге өөренип ап турарлар. Ук мода агентилели даарап кылган идик-хептерин таныштыраары-биле 2018 чылдың Лондонга болур «ЭтноАртФест» деп делегей чергелиг дизайнерлер мөөрейиниң түңнел кезээнге чалаттырган.

Кежикей Шарый-оолдун эртеми англи дыл башкызы-даа болза, амыдырал-чуртталгазы ону өскээр угландырган. Үш бичии ажы-төлдүг Кежикей даараныкчы мергежилди профтехучилищеге доозуп ап, дизайнерлер курстарын өөренип алган. Баштай чүгле боду даарап турган, а кажан чагырлар көвүдөп эгелээрге, боду ышкаш ажил чок 30 хире херээ-

жен улусту хаара тыртып алган. Олар хептерни бажынарның даарааш, хөлезилеп алган санында садып турарлар. Ам үеде Кежикей даараның цех бил садыгылыг бодунун бүдүрүлгези бүрүткөдип алыры-биле белеткеп турар.

«Кижилер бөрүзүнүн чедишкениниң төөгүзүңгө күрүнениң республиканың эрге-чагыргазының дорт-даа, ужу-кыды-биле-даа киржилгези бар дээрзинге өөрүп тур мен. Бир кижиге грант-биле дузалаан бис, бир кижилер ажил чок хамаатыларны деткириниң программаны ажылгаан, бир кижиге уруглар садтарының системаны сайзырадырынга, немелде өөредилгениң шынарын экижидеринге таарымчалы республикада чорудуп турар төлөвилелдеривис дээштиг болган. Бо деткимчелерни ажылгап, өске кижилер база силер ышкаш, боттарының күзелин, үезин, күжүн тып алыры чугула» — деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Пенсия хандырылгасы

КЫМГА ЭДЕ САНАП БЭЭРИЛ?

айның 1-ниң хүнүнден эгелеп санай бээр. Билдиришкени болгаш аңаа кошкан документилен Пенсия фондузунуң девискээр органы билдиришкени ээзиниң пенсия хандырылгасына эң ажыктыг вариантызы-биле көрүп бээр.

Кичээнгейге! Камгалалдыг пенсия эде санаашкынын кылдыр дугайында билдиришкени чүгө Пенсия фондузунуң эргелелинге эвес, а күрүнө ачыдузаларының чаңгыс-аай порталын gosuslugi.ru дамчыштыр кирип болур. Күрүнө порталына бүрүткедирде, Россияның Пенсия фондузунуң ТР-де салбырынга (Кызыл, Кочетова, 18, кабинет 101) база ол ышкаш чурттап турар черинде Пенсия Эргелелинге кээр. Электронуг билдиришкени кирип кааш, 5 хонук иштинде херек документилен Пенсия фондузунга шуптузун эскээр. Тодаргай болгаш шын медээлерни «изиг шугум» телефоннарындан билип апар болур: 8 (39422) 9-60-60, 9-61-41, 9-61-11.

Надежда ЭРГЕП
белеткээн.

Сөөлгү үеде интернет четкиинде пенсиязын эде санадып дугайында меге медээлер үнүп турар апарган. Ол дээрже хоойлу езугаар пенсия эде санаарының дүрүмнеринге шуптушпес шын эвес чүүлдер-дир. Ында «Совет Эвилелиниң ээинде төрүттүнген уруглары» дээш элээн каш муң немелде акша бээр дугайында херек кырында чок таблицааларны көргүскен болуп турар. Ынчанга шынга дүүшпес медээлер берип турар кижилерниң айыгына кирбесин, оларга бүзүрүвезин пенсионерлерден билеп тур бис! Шак мындыг шуптуш дилегни, Интернетте болгаш чамдык массалыг информация чепсектеринде көргүстүнген меге медээлерге бүзүрүвезин Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры кыдырып турар.

Херек кырында кандыг болуп турарыл? Камгалалдыг эвес үелерни барымдаалап тургаш, пенсияны эде санаар чуруму кандыгыл?

Бир эвес пенсионер кижиниң «камгалалдыг эвес» үелери бар болза, пенсиязын эде санадып алыры-биле кайы-даа Пенсия фондузунуң Эргелелинге келгеш, ол «камгалалдыг эвес» үезин бадыткаан документилен кошкан билдиришкени 2015 чылдың январь 1-ден тура кирип эгезин болгай. Пенсиязын кымнар эде санадып апар болурул? Ындыг пенсионер 2015 чылга чедир үеде

пенсиялаар эргени алган, ийи болгаш оон көвей уругларлыг болур, эвээш акша-шалыңныг чораан база ажилдаан стажы эвээш болур ужурул. Бир эвес эки акша-шалыңныг, стажы-даа чедер болза, эде санаашкын пенсияга немере бербес азы олаана артык шүүт болур.

Оон аңгыда чаш уругларын азырап тургаш, түр үеде ажилдавайн орган болза, күш-ажыл стажы эвээжээнинден, «совет үеде» азы 1991 чылга чедир ажилдаан стажы дээш валоризация (эде санаашкын) санаар хуузу эвээжеп болур. Бир эвес бар камгалалдыг эвес үелеринге дүүштүр эде санаашкын кылдыр, пенсияны хемчээли эвээжей берген таварылгада, ону эде санавайн, ол хевээр арттырып каар.

Кичээнгейге! Эде санаашкын чорудуп турда, пенсияны улгадыр хемчээли кижилер бүрүзүнүң тус-тузунда байдалдарындан хамааржыр. Чижээ, ийи пенсионерниң назы-хары-даа, ажы-төлүнүң саны-даа дөмей болза, пенсиязынга немелде дөмей-ле ийи аңгы болур. Чүге дээрже ол оларның ажилдап чораан черлеринден, күш-ажыл стажындан, акша-шалыңындан болгаш уругларының төрүттүнген чылдарындан улуг хамааржыр. Ортумаа-биле алырга, ие херээжен бир уруун азырааны дээш бир чыл ажилдавайн орган бол-

за, аңаа чижек-биле 141 рубль немеп бээр, ийи дугаар уруу дээш – 282 рубль, үш дугаары болгаш оон-даа соңгаар уруглары дээш – 424 рубль немээр. Бо талазы-биле тодаргай сан-түң чок, шупту тус-тус байдалдарны барымдаалап тургаш, чүгө Пенсия фондузунуң специализи пенсионер кижиниң хууда бодунга санап бээр. Немелдеге салдар чедирер чүве-ле көвей. Чамдык улустуң мегелеп турары ышкаш, кандыг-даа хөй муңнарлыг немелде дугайында чугаа турбас.

Кымга пенсияны эде санаашкыны туруп болурул?

Эде санаашкын күш-ажыл стажында дараазында камгалалдыг эвес үелер бар болза, ынчан чоруттунар.

1. Ада-иениң кайы-бирээзи уруг бүрүзүн бир хар чартыкка (1 хар 6 ай) чедир ажаал-азыраан болза, а ниитизи-биле 6 чыл иштинде уруглар ажаал-азыраанда;

2. Шеригже кыйгырткаш, шериг албаны эрттирип турганда;

3. Ол ышкаш 1-ги бөлүктүң инвалидин, инвалид уругну азы 80 хардан өрү кырган улусту ажаал-хайгаараанда.

Камгалалдыг эвес кылдыр барымдаалаар үелери үстүнде адаттыгын мындыг үш пунктундан тургустунган болгаш чүгө аңаа үндезилеп пенсияны эде санаашкынын чорудар.

Эде санаашкын кылдыр-

тыр дээш, кымнар Пенсия фондузунче кылаштап барып турбазыл?

1. 2015 чыл соонда пенсияже үнген улус. Оларның пенсиязын чаа формула, чаа дүрүм-биле санап турар. Ында уруглар азыраан үелерин база кирип каан.

2. Күрүнениң азы социал пенсия апар улусынчаар шүүдзэн херээ чок, ындыг пенсияны түңү доктааттыг болур: ол стажындан-даа, акша-шалыңындан-даа хамаарылга чок.

Эде санаашкын кылдыр-тырда, кандыг документилен херегил?

Паспорт, уругларының паспорт алган дугайында демделеттинген херечилелдери (мурнунда кирип-чүгө болза). Бир эвес ындыг демделгээшкын чок болза, төрүттүнген херечилели-биле кады өске-даа документ, чижээ, школа дооскан аттестадын көргүзүп болур. Оон өске-даа документилен бар болза, оларны нотариуска бадыткадып алыр. Бир эвес пенсионер кандыг-бир чылдагаан-биле уруунуң херечилелин эккеп шыдавас болза, ХБАБ органнарындан уруг ылап-ла төрүттүнген дугайында шынзыдылгандан кылдыртып алыр.

Бир эвес эде санаашкын чөптүг деп көрдүнгөн болза, немелдени билдиришкени ээзиниң келген айының соонда дараазында

Социал айтырыг

САЛЫМЫНГА ДУЖУП БЕРБЕЙН...

Ада-иелер биле оларның ажы-төлүнүң аразында харылзаалар сөөлгү үеде мени дыка дүвүредип чоруур. Та чүге-ле ийик, сагыжым Хайыракан суурда хоочуннар бажыңынче тыртылар. Авам, ачам ышкаш кижилерге барыксап, оларның-биле ужуражыксап, хөөрежиксеп, сагыш-сеткилин биликсеп турарымдан-даа ындыг чадавас.

Хайыраканда чаңгыс класс-Марина Куулар сугга хонш, кырганнар бажыңынче руптум. Чеде бээримге, хоочуннар бажыңының директор Андрей Седип-Доржуевич ваң ажилчын коллективиле картофель дүжүдү ажаалыры-биле чоруур деп тур. Пгеним ужурун чугаалаа-мга, хоочуннар бажыңының ийи каадында чурттап турар уганнарның чамдызы-биле ийи душтуруп кааш, коридорда канга эптешир олурткаш, ийи-херээниң аайы-биле чобарды. Ам чаа-ла таныжып аным кырганнар-биле чугаштым.

Кызыл-оол Ховалыгович паа: «82 харлыг мен. Күрүнө дырылгасында 2010 чылдан чурттап турар мен. Ажы-үм бар-даа болза, меңээ ийи эки чер тывылбас. Чүге-ле дыштыг чурттап чор мен» деп чугаалап, ол аразында адайларның орбак-дыдын даарап олур. Бодаарымга, гофель дүжүдү ажаап алыр алга бодунуң үлүг-хуузу

ынчаар кирип турар хевирлиг.

Биин-оол Доржуевич Базыр-Сады Чеди-Хөл кожуунуң Чал-Кежиг, Зоя Түлүшевна Сүүр-оол Кызыл хоорай, Владимир Кызыл-оолович Өвүрнүң Солчур чурттуг хоочуннар болду. Хорлуу Шагдынмаевна Ховалыг, Тамара Дошлай-ооловна Моңгуш, Наталья Удуваевна оларның эң улуг назыныны 85 харлыг Федосья Доңаковна мында 5 чыл чурттаан. «80 харга чедир адак-бышкаам чиик-чаагай чораан» деп, ол чугаалап олар, чугаакыры дээрже суг акпас угбай болду.

Чаа-Хөлден Борис Балган-ович Моңгуш биле Торгалыг кенни, чажымдан таныырым, ада-иениң эки, оожум-топтуг онза бүдүштүг Зоя Уйнукпаа угбам өрээлинче чалап, изиг сүттүг шайын кударга, ону ийип, ийин-кара чок хөөрештивис. Ачам ышкаш бедик дурт-сынныг Борис акый бистиң чугаавыска киришпейн, боданып олурду. Чоок улусун сактып, сагыш-сеткилин чазыктырып олар ышкаш кылдыр меңээ сагындырды.

Мээң чугаалашканым бир угбай, оон ат-сывын адавас мен, чүү дээн деп бодаар силер! «Ажы-төлүм барын бар. Ам кыраан мен. Кымга-даа херек чок, аартык апарганымдан мында келдим» — деп чугаалады. Оожуктуруп, бодунуң салымымга дүжүп бербейн чоруурумну чугаалаарымга, карааның чажы бүлдеш дээш, эпчоксунган-на боор оң, арга чадаарда хүлүмзүрүп кагды.

Хоочуннарның өрээлдерин

кезип, оларның-биле чугаалажып, сагыш-сеткиливис ханызында чажырттыг бодаалары-высты үлештивис. Ада-иешагда-ла чок болган болгаш, кадыгланган чүрээм, оларның-биле чугаалажырымга, чымчап, чырып келген ышкаш болду. Канчаар-даа бодап келирге, кижиниң адазы, иези дег эргим кижилер чок болур эвес чүве бе?

Улуг ажил-ишчи амыдыралды эрткен кырганнарның хүн бүрүдө чуртталгазынга таарымчалыг байдал хоочуннар бажыңында тургустунган деп көрдүм. Чаагайжыды туттунган ийи каа бажыңының ишти-дашты эки кылдынганы илдең. Хоочуннар бажыңында чеде бээрже, ийи адыг дүрзү-хевир аалчыларны уткуп турар. Чаптанчыларны! Девискээринде чечек дээрже чечек, орук дургаар. Хоочуннарның селгүүстээринге болгаш дыштанырынга таарыштыр кылган орук, олурар сандайлар. Ырак эвесте изиг бустуг чунар-бажың. Янзы-бүрү дириг амытаннарның дүрзүлерин кылгаш, чараштыр будуп каан, бир-ле уруглар садында ышкаш. Кырганнар аалдап келген артистерниң концертин көөрүңге таарыштыр туткан чайгы театр база бар.

Улуг ажил-үүлени бүдүрүп чораан кырганнар, бодум ышкаш бертик-межел кижилерге ужуражып, оларның-биле чугаалашкаш, сагыш-сеткилим чымчап, чырып келген ышкаш болду.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.
Шагаан-Арыг хоорай.

Тускай хүннү доктааткан

БҮГҮ ДЕЛЕГЕЙНИҢ УРУГЛАРЫНГА
ХАМААРЖЫР БАЙЫРЛАЛ

1959 чылдың ноябрь 20-де Каттышкан Нациялар Организациязының (КНО) Чингине Ассамблеязы Уругларның эрге-ажыктарының декларациязын хүлээп алган. Ук декларация уругларның кол-кол эрге-ажыктарын быжыгалаан, ол ышкаш кол кичээнгейни уругларның камгалалынче угландырган он принципти бүгү чонга чарлаан.

1989 чылдың ноябрь 20-де Каттышкан Нациялар Организациязы уругларның аас-кежиктиг болгаш айыыл чок чуртталгазын хандыраары бүгү чурттарга хүлээндирип турар эң-не кол документи — Уругларның эрге-ажыктарының дугайында конвенцияны хүлээп алган. Оон кижикчилери КНО-нуң кежигүннери чурттарның барык көвей кезии.

Конвенция уругларның төрүтүнгенин эгелээш 18 харга чедир хууда эргелерин бирден бирээ чокка тодарадып турар 54 чүүлден тургустунган.

1996 чылда Францияның санал-оналы-биле КНО-нуң Чингине Ассамблеязының Конвенцияны хүлээп алган хүнү — ноябрь 20-де Уругларның эрге-ажыктарының хүнүн чылдың-на демделеп эрттирер кылдыр шийтпирлээн. Бүгү делегейниң уруглар хүнүнүң тускай тугу база бар.

Кайы-бир-ле сайзыраңгай күрүнөде ышкаш, Россияда база кижиниң эргелерин болгаш хостуг чоруун, чаш уругларның-даа хостуг эргезин камгалаар болгаш сагыыр ужурул.

Бистиң чаштарывыс төрүтүңүп келгеш-ле, Россияның хамаатылары болур, ынчанга олар бичи чажындан-на ону билир ужурул. Бодунуң эрге-ажыктарын эки билири өске кижилерниң болгаш бодунуң ат-алдарын хүндүлөп камгалаарынга өөредир деп чүүлү угаап бодаары чугула. Бодунуң эргелерин эки билири өске кижилерниң болгаш күрүнениң талазындан шоглаашкын, семээшкыннерден камгалаар чепсек болур.

Бичи уруглар, улуг улуска бодаарга, камгаланып шыдавас, чүнү-даа кыла албас, ынчанга олар болганчок-ла чөптүг эвес чоруктарга, күчүлел, албадалга таварышкан боор. Ниитилелдин бичи кежигүннеринге хамаарыштыр чөптүг эвес чоруктарны болдурбас дээш, 2009 чылдың сентябрь 1-де Уругларның эрге-ажыктарының талазы-биле төлээлтирген кижиниң эң кол сорулгазы — уругларның эрге-ажыктарын сагып турарынга хамаарылга чок контролду чорудары.

2013 чылдан эгелеп Россия Федерациязының шупту регионнарынга Уругларга эрге-ажык дузазының бүгү-российи хүнүн чылдың-на эрттирип эгелээн. Ол хүн шупту албан черлериниң юристери уругларга болгаш оларның хоойлу езугаар төлээлеринге халас консультацияларны чорудуп турар.

Уругнуң эрге-ажыктарының талазы-биле ТР-де бүрүн эргелиг төлээниң аппарады.

Өг-бүлениң ийи дакпыр юбилейи

ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫНЫҢ
ХООЧУНУСагаан-оол Халар-оолович Монгуш
Кыдатка аян-чорук үезинде.

Бодунуң үезинде шыырак ажилдап чораан, амыдырал-чуртталгазы хайныгышкын-ныг, кызымак, тура-соруктуг кижилеривисти оларның улуг юбилейлеринде сактып келир бис. Кандыг-чүү-даа болза, оларның эрткен-барган чымыштыг чуртталгазын сонуургап, аныяктар оон үлегер-чижек алыр кылдыр солун дамчыштыр таныштырары чугула болбааже. Ам бо материалымның маадыры Сагаан-оол Халар-оолович Монгушту номчукчуларга таныштырып көрейн.

Ол чоокта чаа 75 харлаан юбилейин демдеглээн. Солун чүвези – өөнүң ишти Чудур Астыковна база ноябрь айда дакпырлаштыр юбилейлээн, ол 70 харлаан. Сагаан-оол Халар-оолович бодунуң чашкы чылдарын мынчаар сактып чугаалады: «Мен Шеминиң Чаңгыс-Дытка төрүттүнген кижини мен. Беш-алды харлыымда-ла хой-өшкү кадар берген, а 7 харлыымда ачам-биле Чыргакы бажынга чылгы кадарып чайлааш, кыжын боттарывыстың болгаш төрелдеривистиң 300 шээр малын авам-биле кадарып кыштаан бис. Ачам колдуунда Чадаанадан Чыргакы чедир аъттарлыг почта дажыыр, каш хонгаш кээр, акым суурга бажың тудуп турган, угбам аңаа өөренип турган. Бир катап бөрүлөр улужуп келген. Калдар ыдым Көстүк ээрип, мен бодум дагдан даштар чууп турарымга, бөрүлөр ырай берген. Бир-ле кулактарым үжүдүп алырымга, авам кулак хаптары даарап берген...»

Ам көрүңер, бо үеде 6-7 харлыг чаш оолду соок-чарда чааскаандырзын кым хой соондан кылаштадыр боор. Ол шагын ажи-төлү ажил-ишке, кадыг-бергээ кайы хире шыдамык чораан-дыр? «Эргээ өөренимейн, бергээ өөрөн» деп үлегер домактың ханы угаады бо-ла ыйнаан. Бөрүлөр мал-маганче кажан-даа шоглаар. Ынчан Чыргакының Хам-Дыт деп черге 8 харлыында ачазы-биле колхоз чылгызы кадарып чайлаан. Бир-ле хүн адазы суурже киргеш, хондур келбээн, оол чааскаан. Дүне кокайлар улужа бээр-ге, адазының боозун, оттуг кезек алгаш, үне халаан. Бичии кижини азыг диштиг араатаннардан кортпайн канчаар, даңны атсы боо боолап, өдекке одаг салып тура хонган. Сагаан-оол Халар-оолович ол ужуралды баштайгы номунда бодунуң допчу намдарында төөгүп бижээн.

Ада-иениң-даа мөзүлөп хевирлээни, ал-боттуң-даа сиңирип алган кадыг-быжыг дадыгышкыны-биле амыдыралында ол соругдаан сорулгазын, чедер дээн эртем-билиин чедип алган-даа. Бичии школачы чылдары Чыраа-Бажынга

эрткен, 10 классты Хорум-Дага мөңгүн медальдыг дооскан. Шериг соонда Свердловскиниң юридиктиг институтун доозуптарга, ол үеде юрист тускай эртемниг кадрлар чедишпезинден, аныяк кижини Кызыл хоорайның прокуратуразынга арттырып алган. Прокуратурага истекчи кылдыр ажилдап кирген. Кончуг-даа чай чок ажил, ол үеде чүгле ийи-ле истекчи бар, эжи истекчи херээжен кижини иштиг-сааттыг, оон уруун азырап олурган. Сагаан-оол Халар-оолович барык-ла чааскаан ажилдап турган.

«Дүне када безин бажыңче долгап кээр чүве звейикпе» деп, Чудур Астыковна кыдыындан немей каап олур. Ынчан ийи уруглары база төрүттүнген. Шынап-ла, та канчап четтигип турган, амгы үеде дег, дузалажып бээр ада-иези чанынга олурган эвес. Чалыы энергия, чаа, чаагай амыдыралче чүткүл чүнү-даа кызырадыр бурунгаарлап ажи эрте бээр. Ынчалдыр-ла ажилдап, чурттап чорда, 20 чылдар сүрүштүр караңайнып эрте берген. Республика прокурорунуң бирги оралакчызынга чедир депшип ажилдаан. Ооң сөөлүндө Тываның Дээди Судунга ажил эгелээн. Ам ол истекчи эвес, а судта шииткекчи, улуг судья.

Прокуратурага тургаш, Сагаан-оол Халар-оолович өлүрүүшкүн, күштээшкүн

кээр-ге, ол бижээ-биле хөөкүй кадарчыны өлүр шашкан. Ол аныяк кижини үптээшкүн болгаш өлүрүүшкүн херээ деп ийи статья-биле хөй хуусаада олуруп чоруткан.

Дээди Судка судья кижини шиидер, база-ла демги ышкаш, кончуг аар кем-херектерни көөр. Суд үезинде оглун, ашаан, чоок кижизин чидирген когараан кижилерни көөргө, коргунчуг-даа, кээр-генчиг-даа. Оларның сагыш-сеткилинде ажи-шүжүгүнүң халак-тилээ, өлүрүкчүгө өжээн-кылык-даа дойлуп турар чүве ыйнаан. А аар кем-херек үүлгедип алган, херек адаанче кирип турар аныяк кижилер та чүнү бодап олурар? Судья кижини бир талазында: «Мелегейни кулугурну, аныяк-чаш хайыраан чуртталгазын кызыгаар чок кылыктың теви-биле үрегдеп алган!» деп-даа хараадап боданыр, өске талазында ыңдыг төлдү төрүп каан ада-иениң-даа кончуун, кижизидилгезинче чоп сагыш салбаан чүве ирги деп кээр-гээр-даа. Аныяк кижилер арага ишкеш, чаңгыс эпчок сөстөн-не безин изигленир, маргыжар, чокшур, оон холунга бижек туттуна берзе, бирээзин өлүр шанчып алыр. Кандыг-даа байдалда бодун контрольдап билбес, изиг, дүрген, кылык дээр-ге кызыгаар ашпа, херек өгдөнээр – кара хилинчек чүве-дир ийин. Чамдыктары домзак сөөлүндө судьяга ужуражы

жиир шуут чай алынмайн чораан. Ам-н ону сегирип алыр хостуг үе келген. Б чылдарда Сагаан-оол Халар-оолович ийи номну чырыкче бижип үндүрген: «Улуг-Хорлааш» база «Теве-Адар». А «Истекчининиң ужуралдары» деп тоож номун бижип турар. Баштайгы номунд шүлүктөр-даа, чечен чугаалар-даа бар. Ийиги ному – арыг проза. Ол детекти жанрының чогаалчызы болбайн аан.

Өөнүң ишти Чудур Астыковна-бил эптиг-найыралдыг чурттап чоруу үлегерлиг өг-бүлө. Кайызы-даа топту томаанныг, кижизиг, биче сеткилдиг, эки мөзүлүг кижилер. Олар ийи уруглуг, ийи уйнуктуг. Бир уйнуу Диана Кыдатка конч эки өөренип турар, ону олар кавайлыындан өстүрүп кааннар. Уруу Сырганы оглу Айдың Кызылдың экономика болга сайгарылга техникумунуң сургуулу. Чуду Астыковна кол нургулайында «Тываны аныяктары», «Шын» солуннарга чага килдизиниң учетчиги кылдыр ажилда чораан. Ол аразында Мендуме, Красны даргаларның секретары болуп баз ажилдаан. Сөөлүндө партаархивке, күрүн архивинге ажилдап тургаш, пенсияла үнген. 2018 чылда бо өг-бүлө кады чурттаандан бээр 50 чыл оюн азы алды кудазын эрттирерлер.

Шүлүк дээр-ге, чогаадын дээш олурар алырга, чайгаар бижиттине бербес, ол сагыш-сеткилдин ханызындан чалбы раашталып, хөрлээлеп келир онзагай чогаадылга болгай. Сагаан-оол Халар-ооловичиниң чалыы шаанда бир дугаа чогааткан шүлүү «Улуг-Хорлааш». Улуг Чыргакыда кайгамчык чараш чурмалдыгы ырлап чыдар аржаан саарыгларлыг чер Төрээн бойдузунга ынакшылы, ооң чараш-каазынга магадалы шүлүк чогаадырынче чүгүлкен. Аныяанда Сүт-Хөл кызы чараш Чудурга тураскааткан шүлүүнү композитор Кара-Кат Ооржак аялга бижип каан, ол ыры болган.

СҮТ-ХӨЛ КЫЗЫ

Чуртталгамга чаяп туткан,
Чуруп каан дег Сүт-Хөл кызы.
Ак-көк даглар аразында
Айлаң куш дег өзүп келдиң.

Согун ышкаш дурт-сының,
Сорунзалың чаражыңда.

Сүмбер-Уула бедииндиве
Сүзүглөм чүглөп чоруур.
Сүт-ле-Хөлдүң ады-ла дег,
Сеткилиңниң агы-ла ыңдыг.

Шарпан ышкаш хөнү сының
Чаяп бүткен салымыңда.

Чечек шыпкан тайга кызы,
Чериң ышкаш каас-тыр сен.
Алды-киш дег кара чаштыг,
Аныяк шаам чулазы сен.

Сүт-Хөл кызы, Сүт-Хөл кызы,
Сүлдем бедик тудуп чор сен.

Кижиниң чуртталгазы, иштики делегейи, ниитилелде ролю, өг-бүлөзи, эш-өөрү, дөргүл-төрели-биле харылзаа-хамаарылгалары солун арнынның бичии жанрынга каяа бүрүнү-биле бижип төөгүттүнер ийик. Ынчангаш тыва дыл кырында чогаалдарны сонуургап номчуп чоруур улус эрге-хоойлу камгалалының хоочуну Сагаан-оол Халар-оолович Монгуштуң номнары-биле таныжар болза, кандыг кижил дээрзи элээн тода билдинип келир. Юбилейлээн улустуң ал-боттарынга эң-не кол чүве – эки кадыкшылды, узун назынны, уруг-дарыыңга улуг чедишкinnerни, чаагай кежиктерни күзедим.

Надежда ЭРГЕП.

Сагаан-оол биле Чудур Монгуштар. Мөңгүн кудазы.

ышкаш кончуг аар херектерни истеп турган. Кандыг-даа берге херектер таваржыр: бир катап 2 дугаар колонияга орус херектээн кижини бригадир-биле са маргыш-каш, кылының түлүү-биле бригадирни база ону чарып келген кижини бижектеп каан. Красноярск колониязындан келген алызындан рецидивист кижини болган. Ол үеде аар херектерлиг рецидивист улусту колониялар аразында солчур турган. Ийи кижини өлүргөн ол херектээни судка адып шиидер дээн, ынчалза-даа оон Москвадан Россияның Дээди Суду ону 15 чыл-биле солуп каапкан. Тывалар колдуунда арагалааш, алгыжып-чогуш-каш, бижектежир, ону ара-аразында бажың иштининг кем-херектери дээр. Бир янзы болган үүлгедиг: аныяк оол кадарчы кижиниң хоюн оорлап алгаш, ол-ла черинге өзөп олурган. Кадарчы оорну артындан тудуп алыр дээш халып

бергеш, «Бак херек үүлгедип каан кончуумну, улуг чазыым-дыр. Силер шын шииткен силер» деп, бодун буруудадып, халактап чоргулаар. Чеже-даа күрүне мурнунда шииткекчи болза-даа, ол база бодаар бодалдыг, сеткиир сеткилдиг, изиг чүректиг, эриг баарлыг кижини-дир. Сагаан-оол Халар-оолович – юстицияның 3-кү клазының күрүне чөвүлекчизи, шагдаа шугумунга болза, ол генерал-майор эрге-деңежир.

Дээди Судка ажилдап чорда, Юстиция яамызының Пленум кежигүнүңе турда, айлар-чылдар ажил-биле кады эглип келбес кылдыр эртип чоруй барган, хүндүлүг дыштанылгаже халажыр үе чедип келген болган. Чай чок, бачым ажилга чораан кижини баштайында дыка бергедээн. Дачага ажил-ла сакпарып турган. Аныяандан тура чогаал талазынга аажок туралыг чорза-даа, шүлүк чогаадыр, проза би-

Даарта, декабрь 1 — Бүгү делегейде СПИД-ке удур демисел хүнү

Байыңарны камнап чоруңар!

СПИД ААРЫЫНДАН ЧҮГЛЕ ӨЛҮР БЕ?

ВИЧ-инфекция — үр үеде уламчылаар халдавырлыг аарыг. Оон халдаарының оруктары: эр-херээжен харылзаа кылганда, аарыг вирустар бар кижилер медицина херекселдерин ажылгаанда, халдавырлыг аарыг чыпшына кижиден база ол ышкаш чаш төлдү иези эмзирип олурда, халдап болур. Аарыг аарыгның эге чадазы 2-ден 6 неделя чедир уламчылап, харын-даа хөй айлар дүргүзүндө узамдыгып болур.

ВИЧ-инфекция кижиге халдаанда, кыска-боттуң камгаланыр аргазын чок кылып, СПИД (синдром приобретенного иммунодефицита) деп адаар байдалга чедер. Аараан кижиге оон ыңай янзы-бүрү халдавырлыг аарыглар, онкологияның аарыглары дээп болур. ВИЧ-инфекцияны эмневес болза, 3-20 чыл улам-на кедереп чорааш, аараан кижини өлүмү-биле доостур.

Тывада СПИД-тен аараан кижилерни болгаш ол аарыгга удур баш буруу профилактиктиг ажылдар чорудар эмчилери 1990 чылдан бо хүнге дыка хөй ажылдарны кылып келген ам-даа кылып турар.

Тывага СПИД-тен аараан кижини эмчилер дугаарында 1994 чылда тодараткан бээр эрткен 23 чылдарның дүргүзүндө аараан кижилерниң саны боюнча ноябрь 1-ниң көргүзүлгери-биле четкен. Оларның хөй кези Кызыл айда — 109, Каа-Хем кожуунда — 20, ал кожунда — 15 кижилер болуп турар. Дыка дүвүренчиг байдалдың кантурсустануп келгениниң дугайында илбирлап бээр республиканың Д-ке удур төвүнүн клиниктиг эпидемиология салбырының эпидемиолог Орланма Кызыл-ооловна Монгуш-база халдавырлыг аарыгларга удурдап турар (инфекционист) эмчи Донгаковна Маргыдан дилээн. Ам оларның тайылбырын номчуп пилер.

Орланма МОНГУШ:

Сөөлгү чылдарда ВИЧ-инфекция-биле байдал чүгле Тывада эвес, а бүгү Россияда дыка нарын болуп турганда чедир чуртта ниитизи-биле 100 муң чыгыгы санныг кижилер ВИЧ-тен болуп турар. Оон иштинде Сибирь аймагы округ ол аарыг талазы-биле бирги черде — 100 муң кижиге ыштыр алырга, оон көргүзүү чуртта көргүзүлгөндө 2,5 катап хөй.

Ч-аарыглыг улустун эң хөй Иркутск Кемерово областтарда болуп турар. Иркутск областа байдал дыка нарын, 100 кижиден-не ийи кижилер азы ВИЧ — аарыглыгларның ниити саны кижиге онааштыр 2250. Кемерово а 100 муң кижиге онааштыр көргүзүлгө. Бо дээрге дыка берге байдал-дыр. ышкаш бистиң кожоларывыс Краснояр, Алтай крайларда, Новосибирск

областа ВИЧ-аарыглыг улустун саны 100 муң кижиге онааштыр 1000 ажа бергилээн. Омск, Томск областтарда байдал база оон дээрэ эвес. Бистиң эң чоок кожавыс Хакас Республикада 1972 кижилер аараан. Ында ай санында 33-тен 60-70 чедир аарыг кижилер тодаратканып турар.

Орланма МОНГУШ.

Тываның көргүзүлгери амдыгында чүгээр — 171 кижилер ВИЧ-аарыглыг. Ол аарыгны янзы-бүрү аргалар-биле бодунга чыпшырып алган кижилерниң саны Тывага 2009 чылдан эгелээш дүргөн өзүп эгелээн (15 кижилер), 2014 чылда 20 аарыг кижини тодараткан бис. 2015 чылда — 22, эрткен чылын аарыг 9 кижилер илереттинген. Бо чылдың эрткен он айларында 17 кижиниң ханы ВИЧ-инфекциялыг болган. Ноябрь айда ийи кижилер немей тывылган.

ВИЧ-аарыгны Тывага баштай өске черлерден келген кижилер тараткан. Ол дугайын чугаалап-даа, парлаглаа бижип-даа турган бис. Амгы байдал ынчангы үеде турганындан шуут өскерилген: бо хүнде Тывадан кайнаар-даа үнмээн, чорбаан, маңа-ла турган кижилер, ылаңгыя тыва аныяктар, хөйү-биле аарып турар апарган. Оон бир чылдагааны — чаңгыс хүнде азы хонукта хөлөзиге берип турар квартираларның Кызылда болгаш өске-даа черлерде көвүдээни. Ындыг бажыңарга аныяктар чыгып алгаш, арагалааш, эр-херээжен харылзаалар кылгаш, аарыглар чыпшырып ап турар. Кымын-биле кады турганын азы хонганын айтырарга, оон адын-даа, телефонун-даа билбес болур. Ынчангаш аарыг тараткан кижилерни илередип, тывары дыка берге болуп турар.

Оон аңгыда мындыг чүүлү база демдегээр бодадым. Мурнуку чылдарда ВИЧ-аарыглыг кижилер ук аарыгны колдуунда эр-херээжен харылзаалар түннелинде өскелерге чыпшырып, тараткып турган болза, ам наркотиктиг бүдүмелдер ажылдап, хирлиг шприцтер-биле дамырынче сыкырттынганындан аарып турар. ВИЧ-аарыгның Тывага ындыг арга-биле хөлчөк нептереп болурунун айыылы бар дээрзин бистер, эмчилер, билер болгаш чонга үргүлчү тайылбырлап турар бис.

Сөөлгү ийи-үш чылдарда база бир дыка багай чүүл көстүп келген: эр кижилер аразында гомосексуалдыг харылзаалар кылгаш, ВИЧ халдадып ап турар апарган.

Ол халдавырлыг багай аарыгдан аараан 171 кижиниң аразында 14 хар четпээн ийи аныяк кижилер база бар. 2004 чылда авазы чаш төлдү эмзирип тургаш, аарыг халдаткан. Чеди харлыг бичии кижилер эрткен чылын Новосибирск хоорайга эмчи дузазы ап турган үезинде аарыг халдадып алган.

Каш чылдар бурунгаар бис ВИЧ-инфекцияны, оон сөөлгү чадазы болур СПИД аарыгны 19-35 хар аразында аныяктардан колдуунда тып турган болзувусса (60%), ам 30 хардан 50 хар назылыг улустун илередип тур бис. Эрткен чылын 51 харлыг херээжен кижиден, 56 харлыг эр кижиден ол аарыгны тодараткан бис. Мындыг байдалда база эки чүве чок. Ол чүнү көргүзүп турарып дээрге, аныяк улус аразында профилактика ажылы багай эвес чоруттунуп келген. А улуг назылыг кижилер бо ажыл-биле шоолуг хаара тутунмай турган. Ынчангаш бистер профилактиктиг ажылывыстың угланышкынын элээн өскерттип, улуг назылыг, ажылдавайн турар хамаатыларже, амыдыралы хирелиг, арагага сундулуг кижилерже углап, күштелдирип эгелээн бис.

Даңгыда кирген 171 кижиниң хөй кези Кызыл хоорайда, Каа-Хем, Кызыл кожуннарда болуп турар. Ынчангаш бо девискээрлерге янзы-бүрү угланышкынын хөй ажылдарны кылып чорудуп турар бис. Бо чылын Кызыл кожунунуң эмчилери, полиция ажылдакчылары-биле кады рейдилер кылып, амыдыралы арай нарын өг-бүлелерге барып, хыналда шинчилгелерни удаа-дараа кылгылаан бис. Ажылывыстың түннели эки: шинчил көргөнивис 68 кижилер шупту кадык болган.

Саяна МАРГЫЙ:

— Аарыгның Тывада нептерээр үргүлчүлөп турар. Амгы үе диспансер учедунда 118 кижилер бар. ВИЧ-аарыглыг 20 кижилер өлгөн. Оларның 11-и өкпе аарыгдан мөчээн, 3 кижилер бодунуң амы-тынынга четтинген, бир кижилер шынары багай арага ишкеш, өлгөн.

ВИЧ-инфекциялыг кижилерниң имунитети кошкаанындан оларның барык шуптузу өске янзы-бүрү аарыглардан аараан болур. Ындыг улусту кайы-даа эмнелгелерге шинчип, ханын ап, хынал тургаш, тодарадыттар. Оларны бис улаштыр эмнээр бис. Ылаңгыя туберкулезтан, гепатиттиң аңгы-аңгы аар хевирлеринден аараан кижилерниң саны хөй. Ындыгларны эрте дээрэ илереткеш, эки эмнээр болза, эттинип, үр чурттап болур.

Бежен ажыг харлыг кырган-ава бисте ам 11 чыл иштинде эмнедип келген, кадыының байдалы эки, уйнуктарын азы-

ражып чоруп турар. Ол ышкаш 48 кижилер эмненирин үспейн, бистиң дузавысты доктаамал ап турарындан оларның байдалы база эки. Олар химиялыг терапияны база үргүлчү ап, флюорография-биле хыналданы чылда бир катап эртип турар.

Бо хүнде аарыгның дөрткү чадазында келгеннерниң саны 70 ажып турар. (5-ки сөөлгү чадазы — СПИД, аңаа четкенде, кижилер өлүр). Олар база-ла күштүг эмнерни ап, үргүлчү эмнедип турарлар. Аарыгның аар чадазында келген кижилерни эмнээринге күрүне дыка хөй чарыгдалды үндүрүп турар. Чижээ, бир кижини чылда эмнээринге 300 муң ажыг рубль чарыгдалгынар.

Саяна МАРГЫЙ.

Хөй улус аразында кандыг-даа кижилер бар. Чамдыктары эмнениринден оспаксыраар, эмчилерден дезер, чаштыр, аарыгны тодарадыттарга, улуг депрессияга (сагыш аарыгы) таваржып,

муңгараар-даа болгулаар. Амы-тынынга даа четтине бээр. Ындыг кижилер-биле психологтар доктаамал ажылдап турар.

База бир берге чүүл — ВИЧ-инфекциялыг херээжен улустун төрттүнген чаштарны болгаш оларның аваларын камгалап, эмнээр. СПИД-ке удур ажылдаар төптүң тургустунганындан бээр аарыг 24 херээжен уруглар божуан. Баш удур эмнээшкн хемчеглерин алганывыстың түннелинде оларның төлдери шупту кадык төрттүнгени өөрүнчүг. Чырык оранга көстүп келген чаш 1,5 чылда хайгааралга турар болгаш авазы ону эмг сүдү-биле чемгербес ужурулуг.

Тываның бүгү девискээринге ажылдап, чон ортузунга тайылбыр, профилактика ажылын доктаамал чорудуп турар бис. Ындыг-даа болза кожуннарның, хоорайларның удуртукчу ажылдакчыларындан эгелээш ында ажылдап турар чамдык эмчилерге чедир ВИЧ-аарыгга, СПИД-ке удур хемчеглерни доктаамал боттандырып чорудуп турарының чугулазын орта ожаап билбес, херекке албас болуп турары хомуданчыг. Чуртта болгаш республикада аарыг улам-на нептереп турар болганда, кижилерниң мындыг тоомча чок чоруу чоорту эртип, чогуур ажылдарны чер бүрүзүнге идепкейлиг чоруда бээр дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Эмчилерниң чонунга бүзүрелинге каттышпышаан, ВИЧ-инфекция, СПИД аарыгларның нептереп турарын, улуг-биче кижилерниң кадыына оон айыылдыын угаап-билгеш, тургустунуп келген байдалды доктаадып, экижидер дээш, болдунар-ла хемчеглерни ап чорударынче бүгү чонну кыйгыраарын күзээр ийик мен.

Хенче-Кара МОНГУШ.

Сүт-Хөл кожунунуң Алдан-Маа-р суурга Улуг Тиилелгениң 72 оюн таварыштыр чоокта чаарейлер болуп эрткен. Чүге дээр-Тыва эки турачыларны дайынче гябрьда үдээн чүве-дир.

Бажык аттыг культура бажынының Чечена Соңгааровна, Эремаа повна ыры-хөгжүмүн салып, «Ка-а» ырлавышаан, ырактан келген арны уткуп алганнар.

Арлыг ужуражылга Маадырларның тамдарындан солун сактыыш-дан эгелээш. Оон 5 аңгы мөөрейни. Бир дугаарын 7-2008 чылдарда өткөзүлгөндө оолдарга хуреш болду. Маадырның чагырга Арбак Маскаевич хоочуннарны чы-ычак, аяк-шай, ак-биле уткуп алгаш, т-биле кады школа-ш, боду мөгелерни араш долгандырып эрттирди.

Аар класстың өөре-Сергей Ондар шүг-

Сүт-Хөлден медээ

УЖУРАЖЫЛГАЛАР, САКТЫЫШКЫННАР, МӨӨРЕЙЛЕР

лүп үндү. Медаль, Хүндүлөл бижиж, кадак, өөредилге херекселин база хоочун дарган Орлан-оол Кежегелиг олгунуң кылганы амыдыралчы улуг белек суугуну шүүлген мөге шаңналга алган. 4-кү класстың өөреникчизи Айыраң Куулар үжүрлөшкен. Шыырак мөгелерни 5 дугаар черге чедир шаңнаан.

Ийи дугаарында херээжен улус аразында шашки мөөрейи болган. 1 дугаар черни Оля Ондар, Аля Сарыглар, 2 дугаар черни Алена Ооржак, 3 дугаар черни Диана Ховалыг алганнар. Үш дугаарында шой көдүрер маргылда болган. Аңаа Сергей Ондар 1 дугаар черни, Айыраң Куулар 2 дугаар черни, Төмүр Ондар 3 дугаар

черни алганнар. Дараазында эр улуска шыдыраа маргылдазы болган. Ортун Сарыглар 1 дугаар черни, Александр Ондар 2 дугаар черни, Оюн-оол Ооржак 3 дугаар черни алганнар. Эң сөөлүндө командалар аразында «Городки» деп оюн болган. Ниитизи-биле 3 команда ойнаан. Бо оюнга эң-не шимченгир, чараш ойнааны дээш, Ырыстуунуң командазына «Городки» ойнаар тускай херекселди белекке берген.

Алдан-Маадыр суурувустун хоочун башкылары Россия Федерациязының өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы Чылбак Чанган-оол, Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы Орлан-оол Кежегелиг суурунга чараш сактыышкынныг, мөөрейлерлиг байыр-лалды дыка онзагай кылдыр эрттирди-лер. Хоочуннарга ак орукту, кадыкшыл-ды өг-бүлезинге өөрүшкүнү күзедим.

Саяна ООРЖАК, Алдан-Маадыр школазының психолог башкызы.

Ужуражылга соонда.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Үндүрүг онаалдаларының адырынга Тыва Республиканың чамдык хойлужудулгалар актыларынга өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2017 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алган

1 чүүл

2003 чылдың ноябрь 27-де № 476 ВХ-І Тыва Республиканың «Организацияларның эт-хөреңгизинге үндүрүг дугайында» («Тувинская правда», 2003 чылдың ноябрь 29-та; 2005 чылдың ноябрь 29-та, декабрь 30-де; 2010 чылдың май 26-да, ноябрь 25-те; «Шын», 2003 чылдың ноябрь 29-та; 2005 чылдың ноябрь 29-та; 2010 чылдың май 13-те, ноябрь 25-те; Тыва Республиканың Нормативтиг актылары, 2015 чылдың май 22-де; ноябрь 13-те; Хоойлу-дүрүм медээлеринин албан-езузуунун интернет-порталы (www.pravo.gov.ru), 2015 чылдың май 13-те, № 17002015051300007; 2016 чылдың ноябрь 30-де, № 1700201611300002) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-чүүлү дараазында эдилге-биле бижиер:

«1-чүүл. Шимчевес хөреңгинин чамдык объектилеринге хамаарыштыр үндүрүг баазыын тодарадырының онзагай чүүлдери

1. Дараазында объектилерге хамаарыштыр үндүрүг баазыын оон доктааткан чурум езугаар бадылаан кадастр өртээ ышкаш тодарадыр:

1) ниити шөлү 1000 дөрбелчин метр хемчээлдиг ажил-херек баштаар чагырга төптери, садыг төптери (комплексилери) болгаш ында оран-савалар;

2) шимчевес хөреңгинин Чаңгыс аай күрүне реестринде азы техниктиг учет (инвентаризация) документилеринде кирип турар негелделерге дүүштүр угланышкыны, хоойлу езугаар ажылгалы азы ады офистер, садыг-объектилер, хөй-ниитинин чемненилге болгаш амыдырал хандырылга объектилерин тургузарын

өөренип көргөн азы чок-ла болза, херек кырында офистер, садыг объектилер, хөй-ниитинин чемненилге болгаш амыдырал хандырылгазының объектилерин тургузарынга ажылгап турар ниити шөлү 1000 дөрбелчин метрден хөй хемчээлдиг улус чурттакас оран-савалар;

3) ажил-чорудулгазын Россия Федерациясында доктаамал төлээ черлерин таварыштыр боттандырып турар даштыкы организацияларның шимчевес хөреңги объектилер, ол ышкаш даштыкы организацияларның Россия Федерациясында доктаамал төлээ черлерин таварыштыр боттандырып турар ажил-чорудулгазынга хамаарышпас шимчевес хөреңги объектилер;

4) бухгалтер учеду чорударынга доктааткан чурум езугаар кол өнчү-хөреңгилеринин объектилер кылдыр баланста айыттынмаан чуртталга бажыңнары болгаш чуртталга оран-савалары.

2. Бо чүүлдүн 1 кезээнин 1 база 2 пунктуларында айыттыг шимчевес хөреңгилер объектилеринин даңзыын Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзинин 378² чүүлүнге дүүштүр Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының өнчү-хөреңги хамаарылгаларының адырында төлээлеткен органы тургузар.

2-ги чүүлдүн ийиги абазыын дараазында эдилге-биле бижиер:

«Шимчевес хөреңгинин объектилеринге хамаарыштыр үндүрүгнүн эге үнезинин (ставказынын) үндүрүг баазыын кадастр өртээ ышкаш кылдыр:

2018 чылда – 0,5 хуу;

2019 чылда – 1 хуу;

2020 чылда – 1,5 хуу;

2021 чылда болгаш оон ыңайгы чылдарда – 2 хуу хемчээлдиг кылдыр доктаадыр.»;

3) 2-чүүлү күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

2014 чылдың ноябрь 24-те № 4-ЗРТ «Тыва Республиканың девискээринде регионалдыг инвестиция төлевилелдери боттандырып турар организацияларга организацияларның орулгазынга үндүрүглер талазы-биле үндүрүгнүн эге үнезин (ставказын) доктаадырының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 1 чүүлүнүн бирги абазынга (Тыва Республиканың Нормативтиг актылары, 2014 чылдың ноябрь 28-те) «регионалдыг инвестиция төлевилелдеринин киржикчилери бооп турар болгаш» деп сөстөрнүн соонга «Россия Федерациязының Үндүрүг кодекзинин 25³ чүүлүнүн 1 пунктузунун иштинде 1 пунктуга дүүштүр регионалдыг инвестиция төлевилелдеринин киржикчилеринин реестринче кириген» деп сөстөрнү немээр.

3 чүүл

2009 чылдың декабрь 31-де № 1727 ВХ-ІІ «Үндүрүг төлекчилеринин чамдык категорияларына берип турар үндүрүглер чиигелделеринин социал-экономика ужу-дузазын үнелээринин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2010 чылдың март 4-те; 2011 чылдың апрель 12-де; «Шын», 2010 чылдың январь 19-та; 2011 чылдың апрель 9-та) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлге:

а) 2 кезээнге «бо чүүлдүн 3 кезээнде

айыттыг таварыялардан аңгы деп сөстөрнү немээр;

б) дараазында уткалыг 3 кезек мээр:

«3. Үндүрүг төлекчи-биле Тыва республикага азы муниципалдыг турар Тыва Республиканың девискээр социал болгаш хөй-ниити ужу-дуз айтырыгларны шийтпирлээр деп ныышкынныг эки туранын өргүлд азы дуза чедиреринин өске хевирини сөөлүнде көрдүнгөн инвестиция өске-даа керээ (дугуржулга) чарда болза, ээлчеглиг саң-хөө чылында Республиканың хоойлулары-биле тааткан үндүрүг чиигелделеринин түнү ыңдыг чиигелделер бээрин сана ээлчеглиг саң-хөө чылында кирип кээ планнаттынып турар үндүрүглерден Республиканың каттышкан бюджет орулгаларының түнү 5 хуудан хөй кы бичелей берип болур.»;

2) 2-ги чүүлге:

а) 4 кезээнде «июль» деп сөстү «ябрь» деп сөс-биле солугур;

б) 5 кезээнин ийиги абазында «август» деп сөс «ноябрь» деп сөс-биле солугур.

4 чүүл

Бо Хоойлу 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп күш кирер, ыңчалза-даа ону алуу-биле парлаан хүнүнден бээр би эртпээнде, күштүг болбас.

Тыва Республиканың Баштыны Ш. КАРА-ОО

Кызыл хоорай

2017 чылдың ноябрь 28

№ 329-ЗРТ

Тыва Республиканың «Транспорт үндүрүгнүн дугайында» Хоойлузунун 6 чүүлүнге өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2017 чылдың ноябрь 17-де хүлээп алган

1 чүүл

2002 чылдың ноябрь 28-те № 92 ВХ-І Тыва Республиканың «Транспорт үндүрүгнүн дугайында» Хоойлузунун 6 чүүлүнге («Тувинская правда», 2002 чылдың декабрь 30-де; 2003 чылдың март 18-те; 2004 чылдың февраль 27-де; 2007 чылдың июнь 26-да; 2008 чылдың декабрь 6-да; 2010 чылдың ноябрь 25-те; 2015 чылдың ноябрь 28-те; «Шын», 2004 чылдың февраль 27-де; 2007 чылдың июнь 26-да; 2008 чылдың декабрь 16-да; 2010 чылдың ноябрь 25-те; Тыва Республиканың Нормативтиг актылары, 2012 чылдың ноябрь 30-де; 2014 чылдың ноябрь 14-те; Хоойлу-дүрүм медээлеринин албан-езузуунун интернет-порталы (www.pravo.gov.ru), 2015 чылдың ноябрь 25-те, № 1700201511250001, ноябрь 30-де, № 1700201511300005), таблицаны дараазында эдилге-биле бижиер:

Үндүрүг онаар объектинин ады	Үндүрүгнүн хемчээли (рубль-биле)
Чиик машиналар шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
100 аът күжүнге чедир (73,55 кВт чедир)	7,7
100 аът күжүнден өрү 150 аът күжүнге чедир (73,55 кВт өрү 110,33 кВт чедир)	12,1
150 аът күжүнден өрү 200 аът күжүнге чедир (110,33 кВт өрү 147,1 кВт чедир)	29,7
200 аът күжүнден өрү 250 аът күжүнге чедир (147,1 кВт өрү 183,9 кВт чедир)	50,6
250 аът күжүнден өрү (183,9 кВт өрү)	107,8
Мотоциклдер болгаш мотороллерлер шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
20 аът күжүнге чедир (14,7 кВт чедир)	5,5
20 аът күжүнден өрү 35 аът күжү чедир (14,7 кВт өрү 25,74 кВт чедир)	6,6
35 аът күжүнден өрү (25,74 кВт өрү)	23,1
Автобустар шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
200 аът күжүнге чедир (147,1 кВт чедир)	27,5
200 аът күжүнден өрү (147,1 кВт-тен өрү)	50,6
Чүк машиналары шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
100 аът күжүнге чедир (73,55 кВт чедир)	17,6
100 аът күжүнден өрү 150 аът күжүнге чедир (73,55 кВт өрү 110,33 кВт чедир)	25,3
150 аът күжүнден өрү 200 аът күжүнге чедир (110,33 кВт өрү 147,1 кВт чедир)	33

200 аът күжүнден өрү 250 аът күжүнге чедир (147,1 кВт өрү 183,9 кВт чедир)	49
250 аът күжүнден өрү (183,9 кВт өрү)	68
Өске-даа боду чоруур транспорт херекселдери, машиналар болгаш агаар базыышкыны-биле ажилдаар база илчирбе дугуйлуг херекселдер (аът күжү бүрүзүнден):	15
Харга чоруур транспорт херекселдери, моторлуг шанактар шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
50 аът күжүнге чедир (36,77 кВт чедир)	
50 аът күжүнден өрү (36,77 кВт өрү)	38
Катерлер, моторлуг хемелер болгаш өске-даа сугга чоруур транспорт херекселдери шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
100 аът күжүнге чедир (73,55 кВт чедир)	20
100 аът күжүнден өрү (73,55 кВт өрү)	5
Яхталар болгаш өске парус-моторлуг суднолар, шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
100 аът күжүнге чедир (73,55 кВт чедир)	6
100 аът күжүнден өрү (73,55 кВт хөй)	149
Гидроциклдер, шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	
100 аът күжүнге чедир (73,55 кВт чедир)	73
100 аът күжүнден өрү (73,55 кВт өрү)	152
Чечени чүдүрерин тодарадыр, боду чорбас (сөөртүр) суднолар (чечени чүдүрерин бүрүткээн тонна бүрүзүнден)	64
Самолеттар, вертолеттар болгаш өске-даа агаар суднолары, шимчедикчизинин күчүзүнден (аът күжү бүрүзүнден):	72
Реактивтиг шимчедикчилиг самолеттар (аарының күжүнүн килограмм бүрүзүнден)	44
Өске-даа шимчедикчи чок суг болгаш агаар транспортунун херекселдери (транспорт херексели бүрүзүнден)	559,9

2 чүүл

Бо Хоойлу 2018 чылдың январь 1-ден эгелеп күш кирер, ыңчалза-даа ону алуу-биле парлаан хүнүнден бээр би эртпээнде, күштүг болбас.

Кызыл хоорай

2017 чылдың ноябрь 28

№ 328-ЗРТ

Тыва Республиканың Баштыны Ш. КАРА-ОО

Херэзженнер шуулганы

БАЙ-ТАЙГАНЫҢ ИЕЛЕРИ ТЕРГИИДЭЭН

Эрткен субботада Кызылдың улусчу чогаадылга бажыңына арас-шеник кеттинген херэзжен чон шуулганын, байырланчыг шинчилиг, республиканың эң-не идепкейлиг, херэзженнери Иелер шуулганында чыгып келгени бо.

Өг-бүлө болгаш уруглар херектерининг талазы-биле ителдин даргазы С.Х. Сенгии.

дылга бажыңының ийиги каадында ол-ла агитквартираларның ажил-ижин көргүскен фото-чуруктарлыг улуг баннерлерни тургускан. Бо агитквартираларны кайызын кандыг дээр боор, ылап-ла сумуларында үлегерлиг, ажилгыр-кежээ кижилер ол кудумчуларда чурттап турар деп чүүл оон-на көстүп турар.

Иелер шуулганы чүгле Улусчу чогаадылга бажыңына эвес, ооң-биле чергелештир аңгы-аңгы шөлдерге хемчеглерни база организаптап эрттирген. Кызылдың №16 лицейинге "Нацияның келир үези иелериниң холунда" деп конференцияга херэзжен кижиниң хөй-ниитиге, өг-бүлезинге ролю, ие-чаштын кадыкшылы, ажы-төлге айыыл чок интернет дээш өске-даа темаларны сайгарып чугаалашкан.

Иелер шуулганының кол кезээ – байырлыг хурал, концерт болган. Херэзден долу орден, медаль каастаан энелер, удуртукчу, малчын, ажил-ишчи, бөдүүн ажилдакчы авалар, аныяк-чалыс кыстар зал долу олурупкан. Бүгү республиканың Херэзженнер чөвүлелдериниң кежигүннериниң 100 кижиге составтыг "Херэзженге алдар" деп хөй-ниити ыры-биле байырлалды ажиткан.

Шуулганга ие-чаш камгалалы, ажил-ишчи иелер, хөй-ниити ажилда кыс чон,

херэзженнер кем-херек үүлгедии дээш бүгү-ле айтырылганы сайгарган илеткеглерден аңгыда, кыс чонну алгап-мактаан байыр чедиришкени элбек болган.

Ол ышкаш республиканың агитквартиралар мөөрейин түңнөп, тиилекчилерин аңаа шаңнап-мактаан. Тываның Баштыңы Ш.В. Кара-оолдун агитквартираларның чон ортузунга ажылын дигизериниң дугайында санал-кыйгырын боттандырып социал угланышкынның хөй-ниити организациялар (ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы, Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилели) Херэзженнер эвилели-биле кады бо ажилды чоруткан.

Шаңналче кирген агитквартиралар чон аразында хөй-ниити ажылын чорудуп, сумузуңуң сайзыралынче угланган хемчеглерге чонун хаара тудуп, янзы-бүрү спортчу, культура-массалыг, ногаа болгаш кат-чимис олуртурунче, социал байдалы берге өг-бүлелерге дуза кадарын болгаш бичии чаштарже угландырган хемчеглерни ап, янзы-бүрү социал төлевилелдерни кожун-

Кызыл хоорайның төлээлери.

га боттандыраарынче үлүг-хуузун кириштирип турар. Чаңгыс-даа суму шаңнал чок артпаан. Шупту эки көргүзүлгелер агитквартираларны шаңнап мактаан.

Мөөрейиниң дээди шаңналы 50 муң рубльдин сертификатын Бай-Тайга кожунунуң Шуй сумузуңга тывыскан. Бирги черге Чөөн-Хемчик кожунунуң Баян-Тала сумузу төлөтпиг болуп, 40 муң рубльдин сертификаты-биле шаңнаткан. Ийиги чер дээш Сүт-Хөл кожунунуң Кара-Чыраа сумузу 30 муң рубльдин, үшкү чер дээш Тес-Хемниң Ужарлыг агитквартиразы 20 муң рубльдин сертификаттарынга төлөтпиг болганнар. Арткан киржикчилерге номинация аайы-биле 10-10 муң рубльдин сертификаттарын тывыскан.

Ыдыктыг байырлал – Иелер хүнүнде аваларны алгап-мактаан ыры-шоорлуг, танцы-самныг артистерниң чараш оюн-көргүзүү, байыр чедиришкени төңчү чок үргүлчүлзүн.

Алдынай СОЯН,
Бистиң корр.

Шуулганың киржикчилери иелер.

улусчу чогаадылга бажыңының бирги чыда республикага чарлаан агитквартиралар мөөрейиниң кожуннарда екилериниң делгелге-ярмарказын ээн. Ол дээрже Ээрбек сумуздундан алдар, Чаа-Хөлдөн "Угулза", Сарыг-Энерелдиг холдар, Бай-Тайганың сумуздундан "Челээш", Улуг-Хемден "Урал", Тес-Хемден "Куран" биле "Ыг", Барыын-Хемчиктен "Өлчей", Хемчик кожундан "Борбак-Дөң", Хөлдөн "Хек-Даван", Кызыл хоорай "Южный" агитквартираларының ийжи херэзжен чону аргаан-даа-идик-хевин, чогаадып кылган суйгерин, ойнаар-кыстарын, быжырган, иң, дузаан чаагай аъш-чемин столуңушпас кылдыр делгеп салган. Илалга келген чон ол чаагай аъш-амзап, сонуургаан идик-хевин саа-даа турар улус бар. Улусчу чогаа-

Сайзыралыңа чоргаарал

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ — ЧАА-СУУРУМ

кааткан «Тиилелгениң салюду» фестиваль база уруглар аразыңа чылдың эртер «Хамнаарак» көрүлдезин эрттирип келдивис. Мындыг көрүлделерге чонувустуң аразыңдан чажыртынып чораан кайгамчык уран талантылыглар көстүп кээр чорду. Бистиң суурну Лаптаң композиторнуң «Хөгжүм үнү диңмиттелген Чаа-Суурум» деп үнелээни ылап-ла шын. Бот-тывынгыр чамдык композиторлар моон үнген: Опар-оол Түлүш (ада-ези Чаа-Суур чурттуг), Ирбен-оол Түлүш композитор, хөгжүм башкызы, Делгер-оол Түлүш. Оларның соонда Сергей Чымбалас шыларгап үнген. Ол бо суурга келгеш, культура талазы-биле хөй ажилдарны кылган. Республика чергелиг «Хамнаарак» көрүлделеринге уругларны белеткеп, фонограммаларын бижидип берип, чоннуң уран чүүлге со-нуургалын оттурган база бир ховар талантылыг бот-тывынгыр композитор, ыраажы, продюссер болган.

Суурувустан үнген ыраажылар база көвей. Олар өскөн сууру Чаа-Суурунун дугайында шүлүктү чогаадып, аялганы бижээш, ырлажып чоруурлар. Оларга Аңчы Салчак, Олег Түлүш, Радик Монгуш хамааржыр. Кооперацияның хоочуну Айыр-Санаа Чал-оолдун Чаа-Суур дугайында ырлаар ырызы бар. Аялганың база-ла кооперацияның хоочуннары Соскарбаа Серенада, Серен Бюрбюлеринин композитор оглу Владимир Серен бижээн. Чал-оол ону бо-ла ырлай бээр кижиге. Олар шупту Чаа-Суурунун чону-дур.

Александр Лаптаңның "Чаа-Суурумга"

деп ырыга бижээн аялганың Чаа-Суур оглу Шолбан Доспан эде чогааткаш, ырлап чорду. Ол база Чаа-Суурунун ыраажызы-дыр. Боду ырлар бижири, талантылыг, хөмөйлөп, сыгыртыр-даа кижиге. Өске ыраажылардан Чочеймаа Түлүштү, Алексей Донгакты, Аржаана Чаалыкайны, Уран Чаалыкайны, Долзат Түлүштү дээш оон-даа өскелерни адап болур.

Суурувустан үнген Тываның ховар эмчилериниң бирээзи Азиймаа Баазаң. Башкылардан Владимир Шарый-оол. Ам бо хүнге чедир эки ажилдап чоруур аталдарлыг башкылар: Людмила Түлүш, Валентина Майынды, Дмитрий Шарый-оол, Максим Донгак. Өске черден келген-даа болза, Чаа-Суурунун келиннери болуп арткан хоочун башкылар: Дамба Допур, Биче-кыс Санаа, хөй чылдарда чоннуң кадыын камгалап ажилдап чораан Уйнук Кыргысовна. Үстүнде ады кирген хүндүлүг кижилер дээрже-ле Чаа-Суурунун чоргааралдары-дыр.

Ынчангаш сөөлүндө суурумда чаа клуб туттунганынча өөрүп, бодумнуң шагда-ла бижи алган шүлүмнүң номчукчуларга бараалгаттым. Суурумнуң улам сайзырап бар чыдарыңа чоргаарланып, күзелминин, бичии-даа болза, боттаны бергенинге өөрүп биждим.

ӨСКӨН СУУРУМ — ЧАА-СУУРУМ

Азияның төвү болган — Тыва черде,
Аажок чараш эвес-даа бол,
чуртум болган,

Төрүттүңгөш, өзүп келгеш,
черин баскан
Төрзэн суурум — Чаа-Суур деп суур чүве.
Кургаг хову ортузунда чавызаашта
Кыдыын каастаан каас,
чараш арга-арың
Дөлөгөйдө ховар ыяш, мөңгө ногаан
шиви-биле
Дендии байлак болганы-даа
аксым-кежи.
Чаптып баткан узун делгем
кудумчуларлыг
Чараш суурум — Чаа-Суурум
эргим-дир сен.
Өндүр Дус-Даг өзгө черниң эдээнде
Эргеленип, чассып ойнап
чытканзыг сен.
Ада-өзгө шаандан тура чурттап
чораан,
Ава суурум келир өйдө садчыгаш дөг,
Чечектелдир сайзырай бээр уң келир
Четтикпейн манап чор мен,
эргим суурум.

Суурум дугайында мынчаар база би-
жиб болур мен:
Торгу-маңнык чадып каан дөг,
Тоол-домак чуртумдува
Доктар чокка чана бээр мен
Дозар, тудар харыңар чок.
Шынап-ла, кайгамчык бай ораным
чүве. Кыш, чай чок чонувустуң мал-маганы
оьдун оьттап, суун ижи, өзүп көвүдөп-ле
турар. Көөрүңге, куу-ла чүве — мал оьттаар
оьт чок ышкаш кылдыр көстү бээр-даа
үелер турар, а малывыс дөмей-ле тодуг,
семис. Ол дээрже ооң одар-белчириңде
кайгамчык сүүзүннүг оьт барын көргүзүп
турар. Чайгы үеде малдың хөйүн кижиге
кайгай бээр.

Анфиса ТЮЛЮШ,
хоочун башкы.

1960 чылдарның ортан үезинде-
боор, Чаа-Суур ынчан бичии
ржугаш чүве, школага Таспай
ая поварлап турган. Ынчан ол
и-Суур дугайында шүлүк бижээш,
Адимир Шарый-оолга көргүскөш,
те ап, частырылганын эттирип
аш, парладып чорудупкан деп
башкының сактып чугаалап
рганын дыңнаан мен. Оон бо
түккө аялганы Александр Лаптаң
позитор чогааткан, ынчалдыр
а-Суур» деп ыры чон аразыңа
аан чүве.

Бо хүнге чедир ынчангы бичии суур
п, сайзыраан, школа, клуб, уруглар
ом саңы, эмнелге пунктузун тудуп
1974 чылда школага немей спорт
л үеде директорлап турган Көк-оол
ыкы туттуруп каан. Суурунун аныяк-
дыка өөрзөн. Оон бээр кожунун
маргылдааларны удаа-дараа эрт-
рар. Фронтучу эки турачы өгбевис
юл Түлүштүн чырык адынга турас-
хол бөмбүүнүн маргылдаазын
ың башкылары Дмитрий Шарый-
те ам бистиң аравыста чок Олег
ык башкарып, эрттирип турдулар.
ыңай суурувустуң эрги клубу
4-1955 чылдарда тудуп кылга-
ктыр-дыр мен. Ынчан школаже
кирген үем чүве. Ол тудуга эш-
биле аткылажып, ойнап халчыл,
оның чоңуларын чыып тургулаан
эрги клуб алдан ажыг чылдарның
да чонувуска бараан болуп кел-
т санында агитбажыңнар болгаш
ерлериниң аразыңа уран чүүл
елери болуп турган. Сөөлүндө
өргээвис», «Чылдың ыраажызы»
рейлер, Улуг Тиилелгеге турас-

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ
ПУБЛИЧНОГО СЛУШАНИЯ

В соответствии с постановлением администрации Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва от 27.11.2017 года №415 «О проведении публичных слушаний по изменению разрешенного использования земельного участка на другой вид разрешенного использования» решил провести публичное слушание на основании заявления **Сурекей Ай-кыс Николаевны** по вопросу изменения вида разрешенного использования земельного участка, с кадастровым номером 17:14:0301013:190 из категории земель населенных пунктов, находящийся по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский кожуун, с. Булун-Терек, ул. Ленина, дом 12 «б», с общей площадью 700 кв.м, с вида разрешенного использования «для индивидуального жилищного строительства» на вид разрешенного использования «предпринимательство».

Дата проведения публичных слушаний: 12.12.2017 года

Время начала публичных слушаний: 10:00 ч.

Место проведения публичных слушаний: В зале заседаний администрации Чаа-Хольского кожууна, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.Чаа-Холь ул. Ленина, 8.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрацией Чаа-Хольского кожууна принимаются письменные заявления и возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Х.Кенден**.

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации, Главы КФХ **Дангыт-оол Мергена Даниловича** о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 49 (сорок девять) лет из земель сельскохозяйственного назначения для ведения личного подсобного хозяйства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Суглуг-Ой», с общей площадью 5000 кв.м. с кадастровым №17:14:0501004:6.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Чаа-Хольского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна **Кенден Х.П.**

***

Администрация Чаа-Хольского кожууна Республики Тыва извещает о возможности предоставления в соответствии со ст.39.18. Земельного кодекса РФ земельного участка в аренду из категории земель населенных пунктов, расположенного по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.Ак-Дуруг, ул.Дружба дом 12, с кадастровым номером 17:14:0201009:75, с общей площадью 1350 кв.м., разрешенное использование для индивидуального жилищного строительства.

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения настоящего извещения, необходимо подать письменное заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с.Чаа-Холь, ул.Ленина 8, Отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел.8(394)-43-2-12-18.

• Байыр чедиришкени

ЭРЗИН ХЕМИМ

Эрзэн-шокар чечек шыпкан
чурумалдыг
Эриктериң сактып,
бодап чор мен, хемим
Эргим, ынак авам ышкаш
хайыралыг
Эштип өскөн ие-хемим,
Эрзин хемим.

Эрийн дургаар чараш
даштар чыып өскөн
Эргим, ынак төлдөринге
уттундурбас.
Энем ышкаш эриг баарлыг,
чылыг сөстүг,

Эмниг кадың — чыжырганаң сактып чор мен.

Эргим хемим баткан даажы, шулураажы
Эргеленген кыстың ырын сагындырар.
Эртинелиг аржаан суглар ораны боор
Эрзин хемим, төрзэн черим, чоргааралым.

Алефтина ЯНДАА.

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ
КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөредир-биле тыва жүрөш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир.

Тренер-башкы: Баасан Андреевич Баткар — Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа чемпиону, сумога бичии оолдар аразында Делегей чергелиг чемпион, аныяктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейн-ге эштип өөредир бөлүкче база хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/гист, педиатр).

2. Сугга эштир хеп, бөрт, карак шили, чунар-бажыңга ажыггаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Вашу рекламу прочтет вся
Тува на страницах газеты
«ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая
распространяется по всей
территории республики.
Т: 2-18-10.

Удостоверение о повышении квалификации регистрационным номером 0900 серия 27 № 0126170 от 20 мая 2016 года, выданный ГБПОУ РТ «Республиканский медицинский колледж» на имя **КОНГАР Натальи Андреевны** в связи с утерей считать недействительным.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктунун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2 каа)
тел. 8-913-358-08-88.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРАР
chedirilgeli
ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10 ХУУ
Харылзажыр телефону: 8-923-545-4084

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719051537

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11844 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3948.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35, Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Д.С. Монгуш — 2-17-91. Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69. Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К.Санчай-оол, А.А. Лагзы) — 2-18-10. РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ: Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар). Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян). Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94. Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол). Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдуруучу А.К. Ооржак). Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак. Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счёт № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албан-ның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодаалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыгылары дээш авторлар боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номериң парлаггаже дужаагың график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 3-14-га телефонче долгав.